

Ivan Kuvačić

A TÁRSADALMI STRUKTÚRA TANULMÁNYOZÁSÁNAK MARXI MÓDSZERÉRŐL

Ha a hatalmas terjedelmű marxi opus keretében kutatásunkat a társadalmi struktúrák tudományos tanulmányozását taglaló kérdésekre korlátozzuk, azonnal szembe találjuk magunkat azzal, a fordulópontot jelentő megállapítással, amely felfedi „... azt az eddig ideológiai burjántól ellepett egyszerű tény, hogy az embereknek előbb enniük, inniük, lakniuk és ruházkodniuk kell, mielőtt politikával, tudománnyal, művészetel, vallással stb. foglalkozhatnak; hogy tehát a közvetlen anyagi létfenntartási eszközök termelése s ezzel egy nép vagy korszak mindenkori gazdasági fejlődési foka az az alap, amelyből az illető emberek állami berendezései, jogi nézetei, művészete, sőt vallási képzetei kifejlődtek, és így ebből az alapból kell ezeket magyarázni is — nem pedig ahogy eddig történt, megfordítva.”¹

A szociális struktúra ilyen szemszögből történő vizsgálatához hozzálátva Marx megvilágította az értéktöbblet titkát és a *társadalmi változásokat* helyezte a tudományos érdeklődés középpontjába azzal a megjegyzéssel, hogy a „*társadalmi osztály*” fogalma csak a *társadalmi és osztályellentét* tükrében határozható meg, vagyis csak akkor, ha az egyén mint az egyik, vagy másik társadalmi osztály tagja tudatára ébred annak, hogy ösztársadalmi egzisztenciája ellentétes és ellenséges valamely más társadalmi osztály egzisztenciájával, az ellentétes érdekeket képviselő osztállyal. Ha emellett szem előtt tartjuk, hogy az osztályt mint a társadalmi ellentétek rendszerének fontos elemét elsősorban a *társadalmi javakat előteremtő eszközök iránti (birtok)viszony határozza meg*, valamint hogy minden eddigi társadalom történelme tulajdonképpen az *osztálybarc történelme*, akkor máris ismereteseink előttünk Marx hozzáállásának legfontosabb elemei. A kérdés megközelítésének és elemzésének általános kerete a társadalmi-gazdasági formációokról alkotott tan, mely szerint ezek a formációk is fokozatos változáson mennek át, akárcsak bolygónk természetes evolúciója. Írásomban arra a kérdésre próbálok választ adni, hogy halála után száz évvel Marx szemlélete és tanítása

milyen mértékben teszi lehetővé a társadalmi változások megértését. A hangsúlyt arra a néhány, gyakran hangoztatott kifogásra és ellenvetésre helyezem, amelyek véleményem szerint témánk sarkalatos kérdései.

I.

Az első támadási pont Marx *értékelmélete*, vagy ahogyan népszerűen nevezik, a *kizsákmányolás teóriája*. A tőke fogalmát a kizsákmányolás viszonyaira vezetve vissza Marx ugyanis *precízen bebizonyította, hogy a közvetlen termelő munkája az az alap, amelyre az egész társadalom és minden intézménye épül*. Társadalomkutatási módszereivel összhangban Marx előrevetítette az igazságos, a kizsákmányolás nélküli társadalom vízióját, amely az elnyomott népek tudatának részévé válva eddig nem tapasztalt hatalmas erővé izmosodott. Ezért Marx hatásának potenciális lehetősége azokon a világrészekben a legnagyobb, ahol a kizsákmányolás is legnagyobb és ahol a nép a legtöbbet szenved. Másfelől viszont Marx elméletét a világ legfejlettebb országaiból éni a legtöbb támadás. *Ennek legfőbb hordozói és szószólói a modern ipari korporáció technokrata szemléletű kutatói.*²

Ezek azt bizonyítják, hogy a korszerű ipari termelésben a költségek aránytalanul nagyobb részét a kutatás és az előkészítés emészti fel. Amennyiben pedig ezt a munkát a profitszerzésben kevésbé érdekelt technokrata struktúrák végzik, akkor a leggazdagabb országok fejlődése nem magyarázható a tőkefiaztatással, a munkaerő tömeges kizsákmányolásával. Ily módon a kapitalizmus lényegében önmagát „szünteti meg”, mert elveszíti leglényegesebb ismérvét — vallják a fenti elmélet képviselői és hozzáfűzik, hogy mindezzel összhangban a kapitalizmus politikai gazdaságtanának elméletét a gazdasági növekedés és fejlődés elmélete váltja fel, amely lehetővé teszi, hogy valamennyi társadalmi réteg mind nagyobb arányban részesüljön a megvalósított többletből. Az egyenlőtlenség továbbra is tagadhatatlan tény nemcsak a társadalmi rétegek és osztályok, hanem az egyes népek között is, bár nem egészen világos, hogyan alakul ki. Ez a tézis különösen világviszonylatban jelentős, mert a tudományos technológiáról, mint az értékteremtés önálló és a jövőt tekintve kizárólagos forrásáról alkotott elmélet a fejletlen országokat, tehát az emberiség nagy részét engedményekre kényszeríti a fejlett tőkés világgal szemben: *mert csak a fejlett országok, a korszerű technológia tulajdonosai teremtenek értékeket, míg a többiek a koldus szerepére kárhoztattak, akik könyöradományért esedekelnek.*³

Érdekes, hogy a fentebbi doktrína — amely a történelemből kizárja a munkásokat és Marx érték-többlet-elméletét — képviselői közül sokan nem vetik el teljesen Marxtot, mert úgy vélik, hogy elképzelései a tudomány és a technológia jövőjéről az ő malmukra hajtják a vizet. Azokra a marxi fejtegetésekre hivatkoznak ugyanis, amikor a tudomány és technológia általános fejlődésének eredményeképpen mai közvetlen

formájában a munka nem lesz a gazdaság forrása. Megfelelnek közben, hogy Marx szerint ez azért fontos, mert így az áru, vagy termék cseréértékét nem a használati értéke határozza meg⁴, ami — ugyancsak Marx szerint — előfeltétele a tőkés és egyben az olyan függőségi viszonyok megszüntetésének is, amelyeket a technokrata doktrína inkább megerősít, mintsem megszüntet.

Ez a szemlélet, illetve bírálat nemcsak hogy oélt tévesztett, de elméletileg sem éri el a marxi szintet, bár volt idő, amikor sikerült érvényre jutnia. Az ötvenes és hatvanas években, a technológiai optimizmus idején hódított, amikor egyes körök szeltében-hosszában arról írtak, hogy a kapitalizmus valamennyi lényeges ellentmondása megoldást nyer az úgynevezett „egyetemes jóléti állam”-ban. Ez az optimizmus azonban már alaposan megcsappant a hetvenes években, amikor felütötte fejét az energetikai és ökológiai krízis, majd tovább csökkentette az optimizmust a tőkés rendszer három évvel ezelőtti általános válsága, amely kísértetiesen emlékeztet a harmincas és negyvenes évek eseményeire. A folyamat pedig azt igazolja, hogy Marx analíziseit túl hamar próbálták kiszorítani a mai társadalom-elméletből. Egyelőre még mindig a marxi elmélet szolgáltatja a legszolidabb alapot a globális világesemények megértéséhez.

Mielőtt még a probléma mélyrehatóbb elemzésébe kezdenénk, önmagától vetődik fel a kérdés, hogy a munkamegosztás egészétől elszigetelve lehet-e a technikai konstrukció az értékteremtés önálló forrása? Vajon a munkások társulása, a kooperáció, a munkamegosztás és a tudomány, mint a termelékenység növekedésének előfeltételei — történelmi távlatból — nem a tőke termelőerői? A hatékonyság utáni kutatás igazi motívuma és alapja nem a nagyobb értéktöbblet megvalósítása-e? Ezenkívül pedig bármilyen nagy részt is emészt fel az összértékekből a technikai konstrukció, amíg a tudomány és a technológia az alaptörvényt, vagyis az áru cseréértékét szolgálja, addig szükségszerűen megmarad a *társadalom domináló szubjektuma*, amely éppen az említett konstrukciók révén realizálja a cseréértékeket. Összhangban az eddig elmondottakkal tehát meg kell különböztetnünk a „tudományos-technológiai munkaidőt” a „proletár munkaidőtől”. Az első megteremti az értéktöbblet-ráta szüntelen növekedésének (műszaki) feltételeit, amelyeket azután a konkrét munkaidőben a közvetlen, konkrét munka valósít meg. A tudományos vívmányok alkalmazásával a proletár munkaidő eléréktelenítése lehetőséget teremt olyan nagy értéktöbblet megvalósítására, ami eddig szinte elképzelhetetlen volt. Honnan egyébként azok a csillagászati összegek, amelyeket világszerte a hadi költségvetés nyel el naponta? A technokrata interpretációk érvényesülését segíti az a körülmény is, hogy Marx után a politikai gazdaságtan bírálata elhanyagolta a technikai és tudományos racionalitásban az osztályjelleg megtestesülésének elemzését. Emiatt gyakran meglepedünk arról, hogy a tudomány és a technika nem „semleges blokk”, hanem a megtestesült holt munka uralma az élő munka felett. Más szóval ez azt jelenti, hogy azok, akik ma ural-

mon vannak, örökösei mindazoknak, akik a történelem során győztek és uralmon voltak.⁵

A gazdasági fellendülés idején, amikor valósznak tűnik az „egyetemes jóléti állam”-ról alkotott elképzelés, a fentebbi megállapítások a szűk szakmai körön belül maradnak. Ezért is történhetett meg, hogy Marx alapvető elméleti tézisei háttérbe szorultak, de nem más erős elméleti érvek miatt, hanem a manipulálás, a folytonos propaganda hatására. A marxi elmélet cáfolóinak többsége a Kommunista kiáltványból és a hozzá hasonló munkákból indul ki, amelyekben a hangsúly a munkásmozgalom stratégiai és taktikai jelentőségű kérdésein van. A stratégiai tévedések szolgálták alapul a marxi elmélet elvetéséhez. Első helyen a helyzetkiéleződés és elszegényedés elméletét említik, aminek — a marxi vízió szerint — a központi, a fejlett tőkésállamokban kellett volna bekövetkeznie, mivel a proletárforradalom minden valószínűség szerint a központból és nem a tőkés rendszer perifériájáról indul. Az osztályelmélet bírálatára épül, ahhoz kapcsolódik Marx társadalmi periodizálási elméletének tagadása. Az új társadalmi korszakolási elmélet alapja a gazdasági fejlődés. Nos, ettől függetlenül a gazdasági tényező nem döntő fontosságú a társadalmi fejlődésben. Az emberek „készsége”, hogy elfogadják az új módszereket, az új termelési formákat, a gazdasági növekedést (fejlődést), mint célt, mint értéket legalább ennyire fontos, esetleg még fontosabb. És ezen túlmenően a „jólét társadalmában” érvényét veszíti az értéktörvény, mert „az áru értékét nem az előállításához szükséges, vagy elhasznált munkaerő mennyisége határozza meg, hanem az emberek igénye, hogy azt a bizonyos árut birtokukban tudhassák”.⁶ A profit maximálása tehát többé már nem a termelésnövekedés legfőbb mozgatórugója⁷ a társadalmi korszakolást pedig az iparosítás előtti, az ipari és az iparosítás utáni korszakokra egyszerűsítik és ezzel együtt a kapitalizmus fogalmát is, mint a történelmi múlt egy fázisát is törlik a megoldatlan társadalmi kérdések jegyzékéről.⁸

A marxi elmélet elévüléséről írt népszerű tudományos könyvekben a leggyakoribb érvelés a társadalmi középréteg számbeli gyarapodásával kapcsolatos talán, mert erre a gyarapodásra az utóbbi száz évben minden fejlett ipari országban sor került. Jogos azonban a kérdés, hogy ellentmond-e ez Marx elméletének és előrelátásának, amit saját elgondolása alapján formált meg? Amennyiben igen, akkor nem csupán kétes értékű elmületről van szó, hanem az ipari fejlődésről szóló tanulmányára is mondhatjuk, hogy felületes munka volt. Nehéz ezt elhinni, ha tudjuk, hogy Marx éppen ezen a területen jutott el tudományos korszakalkotó felfedezésekig. Legcélszerűbb és legkézenfekvőbb azonban, ha a kérdés eldöntésében magához Marxhoz fordulunk, ha megnézzük, mit mond ő maga minderről legfontosabb műveiben.

Értéktöbblet-elméletében Marx azt hangsúlyozza, amiről Ricardo megfeledez.⁹ Igaz, hogy a középosztály folytonosan gyarapodik, de ez a középosztály a munkások, illetve a tőkésék és a földbirtokosok közötti teret tölti ki, és egyre inkább a munkások által megvalósított

jövedelemből tartja el magát, tovább súlyosbítva a munkásság terhét és szilárdítja, vagy szavatolja a felső tízezer szociális biztonságát.” Legálábbis így vélekedik Marx. De, ha történetesen sohasem mondta volna ki, vagy írta volna le a fogalmakat, hogy „közéosztály” és „termelőosztály” a marxi teóriából erre akkor is következtetni lehetne. Az értéktöbblet szerint tehát egyedül a munka képes arra, hogy tulajdon értékénél nagyobb értéket teremtsen, vagy más szóval, csak a munka adhat értéktöbbletet. A tőkés termelési rendszer máig is fő jellemzője, hogy igyekszik minél nagyobb értéktöbbletet elsajátítani a közvetlen termelőmunkából, amely felett a tőkésosztály gyakorolja a hatalmat. A fejlett tőkés országban, a tőkésosztály a relatív munkaértéktöbblet kisajtítására irányítja tevékenységét, ez pedig annyit jelent, hogy olyan gépezet beindítását szorgalmazza, amely csökkenti a munkás munkaerejének reprodukálásához szükséges időt és ezzel egyidejűleg meghosszabbítja azt az időt, amikor a munkás munkájával értéktöbbletet teremt. A termelőkenység növelése olyan beruházásokat igényel a munkaeszközökbe, ami csökkenti a profit növekedési rátáját. Ugyanakkor azonban növekszik a profit tömege is és vele egyidejűleg a többlet. A kérdés, hogy mi lesz a nagyobb nyereség sorsa? A válasz pedig: a nagyobb érték megteremtése lehetővé teszi a tőkésék számára, hogy növeljék az olyan foglalkoztatottak számát, akik nem a termelésben dolgoznak, hanem egyéb szolgáltatást végeznek vagy a tőkés számára, mint egyén számára, vagy ami ennél is fontosabb, az egész tőkés osztály számára. Tudnunk kell továbbá, hogy a termelőkenység növelése szükségessé teszi az árudisztribúcióval, a piacutatással, a pénzügyi kérdésekkel, az irányítással és igazgatással, a nyilvántartással és a megnövekedett értéktöbblet további növelésének kérdésével foglalkozó alkalmazottakat, tehát a nem közvetlen termelők rétegének számbeli gyarapodását. A közéosztály kialakulása és gyarapodása egyébként megtalálható a marxi művekben, mégpedig azokban, amelyekben Marx a kapitalizmus történelmi fejlődését taglalja.¹⁰

Ebből következik, hogy a társadalmi középrétegek hirtelen és gyors erősödése, a fejlett tőkés országokban, amire a huszadik században került sor, a marxi elmélet szerint nem jelent meglepetést. Aki ezzel ellentétes következtetésre jut, az vagy felületesen ismeri Marx társadalomelméletét, vagy apologetikus szerepet szánt állításainak. Marx ugyanis a termelési rendszer alapjaiból kiindulva végezte el a kapitalizmus keletkezésének, funkcionálásának és megszűnésének alapos elemzését. A tőkés rendszer analízisét addig a határig terjesztette ki, amikor az elemzés alapjául szolgáló alapfeltételek megváltozása miatt többé már nem lesz érvényes a marxi elmélet. Ilyen tekintetben Marxnak nem voltak illúziói, ami nagyon is egyértelmű, ha áttanulmányozzuk Marx prelimináris jegyzeteit és írásait. Számára nyilvánvaló volt, hogy eljön az idő, amikor a proletár munkaerő értékteremtő ereje végtelenül kicsivé zsugorodik és a tudomány kerül előtérbe. De az is nyilvánvaló, hogy mindaddig, amíg a tőke lesz a folyamat fő szubjektuma, minden ter-

melőerő — ideértve a munkamegosztást és a tudományt is — nem más, mint a *tőke termelőereje*, ennek pedig alapja és minden mércéje a munkaidő. A munka értékteremtő alapjának fokozatos csökkenésével nem vonható kétségbe a marxi elmélet hatékonysága és gyakorlati értéke. A folyamat csupán azt a belső határt mutatja, amelyet a tőkés rendszer nem hidallhat át. Erről Marx a következőket írja: „Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, akkor a munkaidő többé nem mértéke és szükségképp nem mértéke a gazdagságnak és ezért a cseréérték a használati értéknek. A tömeg többletmunkája nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének, éppúgy nem mint a kevesek munkátlansága az emberi faj általános erői fejlődésének. Ezzel a cseréértéken nyugvó termelés összeomlik és maga a közvetlen termelési folyamat levevi a szűkösség és ellentétesség formáját.”¹¹

A tőke ön(meg)termékenyítésének megszüntetése belső tendencia, amely a rendszer önmegszüntetéséhez vezet, de természetesen ez nem spontán következik be, hisz a kapitalizmus sem követ el öngyilkosságot. A tőkés rendszert erőszakkal kell megdönteni.¹²

A munka értékéről szóló elmélet bírálatához kapcsolódnak azok a megfigyelések, amelyek Marx osztályelméletének modelljét is megkérdőjelezzik, nevezetesen az osztályelmélet elveinek alkalmazhatóságát a mai fejlett ipari társadalmakban. Mindenekelőtt a munka és a tőke szociológiai elkülönítéséről van szó, amely a továbbiakban a munkát termelő és nem termelő munkára osztja. A termelés korszerűsítése drasztikusan csökkenti a közvetlen proletármunka részarányát az új értékek megtermelésében, s ugyanakkor az összlakosság roppant nagy részét (a fejlett ipari országokban a 90 százalékát) bérvizonyba taszítja. Társadalmi-gazdasági szempontból ők valamennyien proletárok, függetlenül attól, hogy a munkaerő piacán munkájuk értéke különböző. Azonban ha az osztálytudatot vesszük alapul, akkor kitűnik, hogy a polgári közepretek dominálnak. A munka-tőke klasszikus ellentéte helyett az alapvető társadalmi konfliktus újabb kétpólusú tényezőt kap: a bürokrácia és a technokrácia az egyik oldalon (póluson) és a többiek mind, a nekik alárendeltek a másik oldalon (póluson). A lakosság hatalmas tömegeinek lázadása nem a munkára korlátozódik (a munkaidő csökkentése, magasabb bérek stb.), a lázadás ma már sokkal inkább a megtorló, manipulatív nyomás ellen irányul és az egész személyiséget mobilizálja, aki nem tud azonosulni szerepével. A további elemzéshez ezért is nem bizonyul már elegendőnek a kizsákmányolás fogalma. Helyette az elidegenedés¹³ fogalmát kell használnunk.

Meg kell említenünk, hogy az emberek kétféleképpen vannak alárendelve az egzisztenciális feltételeknek: közvetlenül anyagi és szociális helyzetük miatt, és közvetve a társadalom ideológiai struktúrája révén, bár nem feledkezhetünk meg a világ különböző részei között fennálló kapcsolatokról és általános függőségről. Esetünkben ez konkrétan azt jelenti, hogy az osztályharc világszinten történő vizsgálata nélkülözhetetlen előfeltétel ahhoz, hogy megértsük a helyzetet az egyes orszá-

gokban. Ilyeténképpen a határhaszon-elmélet, amely az anyagi javakkal telített társadalmakban az értéktörvény elhalását sejteti, egészen más fényben jelenik meg, ha most ennek a társadalomnak az olyan országok és világrészek iránti viszonyát figyeljük, ahol anyagi javakban igencsak szűkölködnek. Ekkor mutatkozik meg, hogy egyesek gazdagodása mások elszegényedését feltételezi, más szóval egyáltalán nem évült el a *kizsákmányolás kategóriája*.

II.

A gazdaság és politika viszonyának problémája is olyan terület, amely esetében szintén megkérdőjelezzük a marxi megközelítési mód alkalmazhatóságát. A bírálókat itt rendszerint Weber tekintély-elméletére épül, mely szerint a társadalmi asszociációkra jellemző a hatalmi viszony, a tekintély elismerése, ebből pedig az következik, hogy a társadalmi viszony nem más, mint a hatalmi viszony alakulásának következménye. Más szóval az emberi történelem minden fontos kérdésében kis létszámú irányító csoportok döntenek. A közelmúlt eseményei bizonyos mértékben igazolják is a fentebbi elméletet, ezért olyan kérdések vetődnek fel mint: A nagy, központosított rendszerek funkcionálása a gazdaságra helyezi-e a hangsúlyt, azt részesíti-e előnyben? Milyen analitikai értéke van a „magántulajdon”-nak és a „termelési mód”-nak a Szovjetunió és a mai Kína társadalmi dinamikájának megértésében? Mivel a szociális struktúra változása és a privilégium jórészt a Politbüro döntéseitől függ, nem pontos-e az állítás, hogy az „osztály” mint a termelőeszközök tulajdonjogi viszonyán alapuló fogalom elveszíti analitikai értékét?

Kétségtelen: a politikai szféra befolyása annyira megnőtt, hogy az efféle fogalmak: „manipuláció”, „elidegenedés” és a „döntéshozatalban való részvétel” fontos szerepet játszanak a mai világjelenségek magyarázásában. Azt jelenti-e ez, hogy új teóriára van szükségünk, vagy csak az új eszközök igazodnak a meglévő teóriához. Mindenesetre bizonyos, hogy a választ nem a marxizmus klasszikusainak átható tanulmányozásától kell remélnünk, hanem az élet új folyamatainak szabad tanulmányozásától.

Ha az ipari társadalmi viszonyok modern kutatóihoz fordulunk, azt látjuk, hogy többségük nem ért egyet a klasszikus marxi hozzáállással. Ez különösen a szocialista országokban dolgozó kutatókra érvényes, ami érthető is, hisz itt valóban nem lehetne előbbre jutni a marxi kategóriákkal, amelyek a múlt században és századunk első évtizedeiben voltak használatosak. Ma már szemmel látható, hogy a felemelkedés és a társadalmi egyenlőtlenség igazi alapját, illetve okát a tisztségekben és funkciókban kell keresni, amelyek egyesek számára lehetővé teszik, hogy fontos döntéseket hozzanak. A termelőeszközök iránti viszony meghatározó szerepének többé nincs analitikai értéke, hisz a termelőeszközöket államosítottuk. Ugyanakkor a társadalmi hierarchia és ha-

talom tanulmányozása szinte azonnal kézzelfogható eredményekhez vezet. Ossowsky lengyel szociológus úgy véli, hogy a politikai apparátus túl nagy befolyása révén a szocialista országokban olyan éles ellentétek jelentkeznek, amelyek talán még az osztályantagonizmusnál is fontosabbak.¹⁴ Sok tény szól emellett, különösen, ha a Szovjetunió fejlődését vizsgáljuk, de talán még több, ha a mai Kínát vesszük alapul. Mintha a társadalmi haladás iránya attól függne, mégpedig nagymértékben, hogy a társadalmi elit melyik frakciója ragadja magához a hatalmat. Az államhatalom eszközeinek monopolszerű alkalmazása — ideértve az erőszak különböző formáit is, a tömegkommunikáció „tudatformáló” erejét — lehetővé teszi, hogy az ország fejlődését a kívánt irányba tereljék. Golthorpe úgy véli, hogy a szovjet társadalom rétegződése is nagymértékben szubjektív politikai regulációnak van alárendelve.¹⁵ Golthorpe ezt egyfelől Sztálin regulációjával magyarázza, amely 1930-tól hatalmas irányító apparátust szült és ezzel együtt nagy szociális különbségek alakultak ki. A második világháború végén a Szovjetunióban nagyobb volt az egyenlőtlenség, mint a tőkés országokban. Hruscsov regulációja (a hatvanas években) ezzel szemben arra irányult, hogy csökkentse a szociális különbségeket. A politikai szférának a gazdasági szféra rovására történő erősödését jól példázó esetet többet is említhetnénk, és nem csak a szocialista országokból. Minden társadalomban, ahol a hatalom főként a katonaságra, rendőrségre és államszervekre támaszkodik, a politikai reguláció előtérbe kerül. Ha a társadalmi mozgások tanulmányozásában a kört leszűkítjük, a végén az úgynevezett „kremlinológiához” jutunk el, ami nem más, mint a szűk uralkodó réteg viszonyainak tanulmányozása és megjóslása, hogy a Politbüro melyik tagja kerül az élre. Talán felesleges megjegyezni, hogy az ilyen orientáció nemcsak Marxszal, hanem minden tudományos hozzáállással ellentétes. A kelet-európai országokban történtek magyarázata tehát kudarcba fullad a politikai szféra zárkózottsága miatt. Még a közgazdászok is, akik számára nem mellékesek a világnak ezen a részen jelentkező válságos problémák, azt mondják, semmi sem érthető meg az adott ország politikájának mélyreható tanulmányozása nélkül. Az említett közgazdászok szerint a válságba jutott szocialista országokban az okokat az uralkodó réteg társadalom iránti viszonyulásában kell keresni. A megfigyelése fókuszába tehát a hatalom gerince, a kommunista párt kerül, belső struktúrája, vezetősége, a nép iránti viszonyulása. Az említett viszonyok tanulmányozása olyan előfeltétel, amely nélkül minden más jelenség találós kérdésnek tűnik.

Nincs szándékomban a felvetődött kérdéseket átfogóan magyarázni, csupán néhány momentumra mutatok rá, amely segít megérteni, miért irányulnak a kutatások a politikai szféra felé és miért akadnak ott el. — A párt a monopolisztikus hatalom váza, amely egységes rendszert követel, az alárendeltség egyetlen irányvonalát jelöli ki, nem engedélyez semmiféle külön, vagy az egységből kiváló csoportosulást, szervezkedést. Emiatt az uralkodó osztályon belüli leszámolások rendkívül élesek,

kompromisszum nélküliek (Röhm frakciójának likvidálása, Sztálin tisztogatásai, a kínai fordulatok). Nemcsak a független szakszervezetek létrehozása tilos, de még az uralkodó osztálynak sincs joga különálló szervezkedésre, amely kiválna a hatalom egységes rendszeréből. Ez egyben azt jelenti, hogy a vezető elit cselekedeteiért nem tartozik felelősséggel a társadalomnak. Tehát a hierarchiában *elfoglalt magasabb hely nem jog, hanem kegy, amelyben a vezető csoport részesít*, aki pedig kegyvesztett lesz, az azonnal leváltható. Egy kongresszuson, amelyen jelen volt az uralkodó élgárda, Hruscsov nyíltan és cinikusan adta a jelenlevők tudatára, hogy közülük bárki megfosztható mindenétől, akár egy éjszaka leforgása alatt, merőben megváltozhatnak életkörülményei, sőt egész családjának életkörülményei is, amennyiben kérdésessé válik a pártvezetőség iránti lojalitása.

Nem vitás, hogy ilyen módszerekre a totalitáris hatalom megőrzése és erősítése érdekében szükség van, de tágabb társadalmi téren hatása és következményei rendkívül károsak. Ily módon a *hatalmi és irányítási vonal*, amelytől ésszerűséget és eredményességet várunk, *teljes mértékben azonosul az új uralkodó osztály felemelkedési vonalával, helyezkedésével*, ez pedig a társadalomra mindig káros, mert a hatalom birtoklói nem mondanak le tulajdon előnyükről még akkor sem, ha ez ellentétben áll az általános érdekekkel. Egyébként erre őket semmi nem is kötelezi vagy készíti. Tisztségükre nem a polgárok jelölték őket, hanem a különböző politikai fórumok, és ha jól állnak a fórumoknál, helyzetük biztonságos. Mint egyed teljesen elveszítheti az ember a tekintélyét, ahol él és dolgozik, mégsem történik vele semmi mindaddig, amíg a párt élgárdájából valaki mögötte áll. Ők nem is úgy kapcsolódnak be az irányításba mint önálló szubjektumok, hanem mint a szubordináció összetartó rendszerének részei és ezért nem tartoznak személyes felelősséggel. A kelet-európai társadalmak krízises periódusaival foglalkozó kutatások egyöntetűen utalnak a gazdasági rendszer és az elbürokratizálódott párt közötti összhang hiányra. Mivel a gazdaság nem önálló, hanem irányított, logikus, hogy a gazdasági kutatásoknak fel kell ölelniük a politikát is, hiszen onnan jön minden fontos döntés. A politikai szféra ezért különösen a válság idején a kutatás és érdeklődés középpontjába kerül. De ez már *tiltott terület* és legfőbb oka annak, hogy a szocialista társadalmakban cseppet sem irigylésre méltó a társadalmi tudományok helyzete. Egyébként az ily típusú társadalmakban nem is határolható el a gazdaság és a politika, ahogy az a nyugati társadalmak tanulmányozásakor szokásos. Itt a politika és a gazdaság „csak két oldala ugyanannak a viszonynak, a hatalom állammonopóliumának, vagy más szóval egy és ugyanazon társadalmi csoport kezében összpontosulnak a gazdasági és politikai hatalom szálai, amely ennek alapján az uralkodó osztály szerepét végzi”.¹⁶ Ha figyelembe vesszük, hogy monopol hatalomra törő csoportról van szó, amely egyelőre még nem uralkodó osztály, hanem csak igyekszik azzá formálódni, és ennek sikerével sokkal inkább törődik, mint az általános társadalmi érdekekkel, akkor igazolt-

nak tűnik a feltételezés, hogy a hatalmi vonal azonosulása az uralkodó csoport, vagy osztály gyors helyezkedésével és a vele együtt járó negatív értelemben vett káderszelekció magyarázatul szolgálhat az említett társadalmak stagnálására, válságára. Ezzel az állítással azonban még nem igazoltuk teljességében a politikai faktorról mint döntő tényezőről alkotott tézist a szovjet típusú társadalom létrejöttének és fejlődésének megértéséhez.

A politikai tényező döntő szerepéről szóló tézis bizonyítékként Sztálint és tevékenységét szokás emlegetni. Nem kerülhetjük meg azonban a kérdést, hogyan élvezhette Sztálin a lakosság széles rétegeinek támogatását, amikor ezzel egyidejűleg milliókkal szemben a legdurvább terrort alkalmazta. Vajon ha az erőszak és megtorlás ügyesen párosul a vezető személyes tulajdonságával elegendő-e ez a teljes helyzet megértéséhez? Nem célszerűbb-e a helyzet teljes megértéséhez teljesebb képet adni a társadalmi átalakulás folyamatáról, lényegesebb jellemzőiről? Mert akkor tudnunk kell, hogy ez volt az az idő, amikor az orosz parasztok milliói átlépték az ipar küszöbét. Számukra még nem is annyira az volt a fontos, hogy ezzel mit kapnak, hanem hogy mit hagytak ezzel maguk mögött: az orosz jobbjegy évszázados embertelen helyzetét. Az új városi környezetben, az orosz paraszt megszabadult jobbjegy kötelezettségeitől és kielégíthette minimális igényeiket lakás, étel, ruha tekintetében, egészségügyi ellátásban részesült, pihent és szórakozhatott is. És ami talán még ennél is fontosabb, gyermekei előtt megnyíltak az iskolák, állami vállalatokban és hivatalokban álláshoz jutottak, és ez az elnyomottak számára igazi szociális előléptetés volt. Érthető, hogy ezek az emberek, akik több tíz millióan voltak, személyes sikerüket Sztálin hatalmához kötötték és ezért támogatták. Ha ezt a támogatást nem vesszük figyelembe, akkor Sztálin egész uralma igazi talány.

Hruscsov már korábban említett törekvése, hogy csökkentse a szociális különbségeket, a lakosság szegényebb rétegei körében talált támogatásra. A tehetős városi rétegek már nem néztek olyan jó szemmel a reformra, különösen Hruscsovnak az a követelése váltott éles reagálást, hogy a munkások és parasztok gyermekei előtt nyissák meg a felső-oktatási intézmények kapuit is, vagyis korlátozzák a felső rétegek addigi oktatási előjogait. Hruscsovnak ez nem sikerült és az alacsonyabb társadalmi rétegek gyermekei ma még nehezebben jutnak be az egyetemekre és főiskolákra, mint korábban.

Újabb példák említése nélkül is megállapíthatjuk, hogy más a helyzet, amikor még tart a történelmi átalakulás, amikor a társadalmi osztályok és rétegek még nagy lendületű mozgásban vannak és formálódnak, és ismét más, amikor már többé-kevésbé kialakultak és szilárdan elfoglalták helyüket a viszonylag stabil társadalmi struktúrában. Más szóval: hosszú távon a szociális struktúrában végbemenő változások a többi tényezővel szemben a maguk oldalára billentik a mérleg nyelvét.

Záradékként még csak annyit: az emberek életkörülményeinek beható tanulmányozása nélkül nincs megalapozott tudományos elv, amely

alapul szolgálhatna a társadalmi fejlődés megértéséhez. Azok a kutatók, akik rövid időtartamú statisztikai irányvonalakból alkalmi és felületes kutatásokkal kiegészítve próbálnak következtetéseket levonni, nemcsak ismereteinket nem gazdagítják, de csorbát ejtenek annak a tudományágnak a tekintélyén is, amelyhez tartoznak. Manapság különösen elburjánzottak a társadalomtudományokban, főként pedig a modern szociológiában az ilyen esetek. A gazdasági determinizmus gyengüléséről szóló érvek itt szinte jól jönnek, mert legalább csillapítják a lelkiismeretet.

Említsük meg végül azt is, hogy a társadalmi folyamat és történes közvetlen résztvevői számtalan ok miatt nem kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy megántsék koruk lényeges mozgató tényezőit. Ki kell tehát várni, hogy a dolgok kissé leülepedjenek és akkor megmutatkozik minden bizonnyal, hogy az egész huszadik század az éles osztályharcok, ellentétek és összetűzések jegyében zajlott. Ha így van, akkor ma is időszerűek Marx módszerei a szociális struktúra tanulmányozásában.

Fordította *Hornok Ferenc*

Jegyzetek

- ¹ Engels: Karl Marx temetése, Marx—Engels válogatott művei III., Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977, 428. l.
- ² Galbraith J. K., *The New Industrial State*. Boston 1967.
- ³ Habermas J.: *Uvjeti za revolucioniranje (kasnokapitalističkih društvenih sistema*. Praxis 1—2/1969.
- ⁴ K. Marx: *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*. Berlin, 1953, 592. l.
- ⁵ Kučavić I.: *Znanost i društvo*, Zagreb, 1977.
- ⁶ Galbraith J. K. *The Affluent Society*, Boston, 1958.
- ⁷ Galbraith J. K. *The Industrial State*. Boston, 1967.
- ⁸ Kahn and Wiener: *The Year 2000*, New York, 1967.
- ⁹ Marks, K.: *Dela tom 24*, Institut za izučavanje radničkog pokreta. Prosveta, Beograd, 1969. str. 458.
- ¹⁰ Lásd: M. Nikolaus: *Proleterijat i srednja klasa kod Marxa — Hegelijanska koreografija i kapitalistička dijalektika*, Marksizam u svetu, 1975. 3. szám.
- ¹¹ Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*, Marx—Engels válogatott művei, II. kötet, 545. o.
- ¹² Uo.
- ¹³ Touraine, A.: *La société postindustrielle*, Editions Denoel, Paris 1969.
- ¹⁴ *Klasna struktúra u društvenoj svijesti*, Zágráb, 1981.
- ¹⁵ „Have classes been abolished in USSR” u *Problems of Modern Society*, London 1972, Peter Worsley szerkesztésében.
- ¹⁶ Golubović, Z.: *Staljinizam i socijalizam*. Belgrád, 1982.

Rezime

O Marksovom pristupu proučavanja društvene strukture

Prisustvujući proučavanju društvene strukture Marks je najprije objasnio tajnu viška vrijednosti, a u središte znanstvenog istraživanja stavio društvene promjene, društvene klase i društveno-klasni sukob, te odnos prema sredstvima proizvodnje. Sto godina nakon Marksove smrti mnogi današnji teoretičari stavljaju pod znak pitanja valjanost njegove teorije i osporavaju u neku ruku njegov pristup zapravo, da njegovo učenje omogućuje razumevanje i predviđanje društvenog kretanja. U tome prednjače teoretičari zapada.

Naime tehnokratski orijentirani istraživači moderne industrijske korporacije smatraju, da se razvoj bogatih zemalja ne može više objasniti kategorijom oplođavanja kapitala na osnovu masovne eksploatacije radne snage, jer unapređenju društva najviše doprinosi unapređivanje tehnologija, to jest naučno istraživanje i primena dostignuća u praksi.

Druga točka koja služi za osporavanje prikladnosti Marksovog pristupa tiče se ekonomije i politike. Prema ovoj teoriji sva bitna pitanja ljudske povijesti odvijaju se na razini uskih upravljačkih grupa. Nosioци ove teorije služe se primerima Sovjetskog Saveza i zbivanjima u NR Kini, a ima istraživača i u socijalističkim zemljama koji smatraju da osnov društvenog uspona i nejednakosti valja prije svega tražiti u položaju i funkciji pojedinaca koja daje mogućnost da donose važne odluke.

Imajući u vidu i Marksov pristup i današnja istraživanja društvene strukture valja dakle naglasiti, da bez proučavanja životnih uvjeta ljudi u svim sferama društvenih zbivanja i odnosa nema temeljitog znanstvenog uvida koji daje osnovu za razumevanje društvenog razvoja.

Summary

On the Marxian Approach to the Study of Social Structure

Accessing the study of social structure Marx first explained the essence of surplus value, than he placed in the center of his scientific research the social phenomena, social classes and the social class conflict and also the relation towards the means of production. Hundred years after Marx' death many theoreticians question today the validity of his theory and in some way they dispute on his approach — whether his theory enables the comprehension and forecasting of social trends. (The theoreticians of the West excel in these polemics.)

Namely, the technocratic-oriented researchers of modern industrial corporations consider that the development of rich countries can not any more be explained by the category of fructification of capital on the basis of the mass-exploitation of the working power, because the developement of technology, scientific research and the application of these accomplishments in practice can best contribute to economic progress.

The other point that serves as a ground for polemics is the appropriateness of the Marxian approach to economics and politics. According to this theory, all essential questions of human history unroll on the level of a narrow

group of administrators. The advocates of this theory cite examples such as the political practice in the Soviet Union or the political events in the Peoples Republic of China, and we also have theoreticians from socialist countries, who consider that the reasons of social progress or inequality should be first of all looked for in the position or function of individuals, which gives them the opportunity of important decision-making.

Having in mind the Marxian approach and researches done today on social structure, we should emphasize therefore, that without the study of peoples living conditions in all aspects of social events and social relations there is no basic scientific insight which gives the essence for the comprehension of social progress.